

LENIN ÉS A FILOZÓFIA KÉRDÉSEI'

PREDRAG VRANICKI

Az 1905-ös orosz forradalom veresége szükségképpen visszahatott a szociáldemokráciára is. Többek között fokozódtak az ideológiai ingadozások. Igaz, a revizionizmus és a polgári filozófia hatása már előbb megnyilvánult. Egyesek már teljesen eltávolodtak a marxizmustól, mások, meg a bolsevikok közül is, a neokantisták, Ostwald, Mach és Avenarius befolyása alá kerültek. Bogdanov már megírta *Empiriomnizmusát*, s 1908-ban megjelent Bazarov, Bogdanov, Lunacsarszkij, Berman, Helfond, Juskevics és Szuvorov tanulmánygyűjteménye, a *Vázlatok a marxizmus filozófiája köréből*, melyben már teljesen empiriokritikus álláspontot képviselnek. Ugyanígy Berman a *Dialektika a korszerű ismeretelméletek fényében*, Juskevics a *Materializmus és kritikai realizmus*, továbbá Valentinov *A marxizmus filozófiai konstrukció* című művében. Plehanov vitába is szállt velük, különösen Bogdanovval, de Lenint ez nem elégitette ki. 1908. március 24-én Gorkijhoz írt levelében megjegyzi, hogy „Plehanovnak lényegében teljesen igaza van velük szemben, csak nem tudja, vagy nem akarja, vagy éppen lusta ezt konkrétan, alaposan, egyszerűen megmondani, anélkül, hogy mindenféle rafinált filozófiai kifejezésekkel rémítgetné a közönséget. Én azonban mindenképpen meg fogom mondani a magam módján.”

Bogdanov, Bazarov és Lunacsarszkij bolsevikok voltak, s Lenin nem akarta, hogy filozófiai nézeteltérések miatt politikai viszályra vagy szakadásra kerüljön sor köztük. Ezt, különösen Gorkijhoz intézett leveleiben, többször is hangsúlyozta, mert az volt a véleménye, hogy az effajta nézeteltéréseket nem lesz nehéz elsimítani, ha egyébként egyetértenek a forradalom, a proletárdiktatúra és a szocializmus alapvető kérdéseiben.

Lenin azonban nem bírt hallgatagon elsiklani az olyan tézisek fölött, hogy a marxista gnoszeológiát empiriokriticizmussal kell felváltani, hogy Engels dialektikája egyszerű misztika, hogy a materializmust megdöntötték a legújabb tudományos eredmények stb. 1908 elején már hozzáfogott a materializmusról és empiriokriticizmusról szóló ismert művének megírásához. Londonban és Párizsban is ezen dolgozott; még ugyanabban az évben befejezte, és 1909-ben megjelentette Petrográdban.

A könyv kifejezetten polemikus jellegű. Lenin elsődleges célja az volt, hogy tisztázza a helyzetet: ki akarta mutatni, hogy mindezek a marxizmus jégében emlegetett kérdések voltaképpen szöges ellen-

tétben állnak a marxizmussal, hogy a marxizmus összeegyeztethetetlen az idealizmus bármelyik válfajával, így a machizmussal is. Lenin művének megítélésénél ezt a szempontot kell a legelső sorban figyelembe venni.

Az említett álláspontok tüzetes elemzésével, valamint Avenarius, Mach és a többi machista felfogásának vizsgálatával kimutatja egyezősüket — és idealizmusukat. Szemben a machisták alaptételével, mely szerint az objektív világ nem más, mint érzet komplexum, a szubjektum és objektum feloldhatatlan koordinációja, Lenin, akárcsak Plehanov, kimutatja, hogy ez a tétel szükségszerűen idealizmushoz vezet, és egész művében alapvető álláspontként domborítja ki: „A materializmus — a természettudománnyal teljesen megegyezően — az anyagot tekinti elsődlegesen adottnak, a tudatot, a gondolkodást, az érzetet pedig másodlagosnak tartja, mert az érzet világosan kifejezett formában csak az anyag magasabb formáival (a szerves anyaggal) függ össze, s az anyag építményének alapköveiben csak feltételezhető az érzékeléshez hasonló képesség.”²

Leninnek itt radikálisan kellett felvetnie a problémát: Vagy a materializmus vonalát követjük és elismerjük, hogy az anyagi valóság elsődleges, tehát független a tudattól, vagy az idealizmus vonalára lépünk és az objektív valóságot az érzetek komplexumává változtatjuk át. Lenin elemzése és kritikája épp erre helyezi a hangsúlyt, mert éppen ez volt az alapvető probléma. Ezért hangsúlyozza állandóan az alapvető materialista álláspontokat, melyeknek különböző megfogalmazásait találjuk művében. „Éppen ez a materializmus: az érzékszerveinkre ható anyag érzetet idéz elő. Az érzet az agytól, az idegektől, az ideghártyától stb., vagyis a meghatározott módon szervezett anyagtól függ. Az anyag létezése nem függ az érzettől, az anyag elsődleges. Az érzet, a gondolat, a tudat a különleges módon szervezett anyag legmagasabb rendű terméke. Ez általában a materializmus felfogása, ez Marx és Engels nézete.”³

Ezen a helyen máris szükségesnek látszik egy megjegyzés, tekintettel a rengeteg vitára és sokféle véleményre, melyek Lenin idézett nézeteiről, de különösen a fentiekből szükségképpen eredő tükrözési elméletéről elhangzottak. Lenin az adott helyzetben elsősorban a problémák materialista felvetésének és megoldásának módjára akart rámutatni. S igaza volt, amikor kihangsúlyozta, hogy ezek a nézetek általában véve a materializmus álláspontjai, tehát szükségképpen Marx és Engels álláspontjai is.⁴

Am Lenin akkor még nem közelítette meg ezt a problémát abból a sajátosan marxi—engelsi szemszögből, amely nem általában a materializmus álláspontja, hanem elsősorban sajátosan Marxé. Lenin ugyanis még mindig a szubjektum és objektum viszonyának klasszikusan materialista koncepciójából indult ki, s nem a praxisból, mint az ember és a megismerés marxista tolmácsolásának alapvető és lényeges horizontjából.

Éppen ezért idézett művében a praxisról még mindig elsősorban csak abban az értelemben beszél, hogy a praxis az igazság kritériuma. Noha ez a kérdés másodlagos. Am éppen ezzel a problémával

kapcsolatban Lenin éleslátása felfigyelt arra, hogy a praxis kritériumát sem lehet abszolutizálni: „Az ismeretelmélet első és fő szempontjának az élet, a gyakorlat szempontjának kell lennie. És ez a szempont elkerülhetetlenül a materializmushoz vezet, s félrelöki a professzori skolasztika vég nélküli kieszeléseit. Emellett persze nem szabad elfelednünk, hogy a gyakorlat kritériuma a dolog lényegénél fogva sohasem igazolhat vagy cáfolhat meg *teljesen* semmiféle emberi képzetet. Ez a kritérium is eléggé határozatlan ahhoz, hogy az emberi tudást ne engedje abszolúttummá válni, de ugyanakkor eléggé határozott ahhoz, hogy könyörtelen harcot folytathassunk az idealizmus és az agnoszticizmus minden válfaja ellen.”⁵

Lenin tehát ebben a kérdésben alapjában véve Feuerbach és Plehanov (meg némileg Engels) álláspontját képviseli, ez pedig a kritikai realizmus álláspontja, amelyet Marx a *Gazdasági-filozófia: kéziratokban* és a Feuerbachról szóló tézisekben már túlhaladott.

Így aztán az orosz marxisták a sztálinizmus idején kétszeresen is helytelenül jártak el, amikor makacsul csak ezeket az álláspontokat ismerték el marxistáknak: mert abszolutizálták Lenin egyes akkori nézeteit (melyeket ő maga sohasem abszolutizált — sőt, mint majd látjuk, később túl is haladott); továbbá azért, mert az általános materialista ismeretelméleti álláspontot sajátosan marxistának hirdették, és a praxis kategóriáját egyoldalúan csak gnoszeológiai kategóriának, sőt azon belül is csak az igazság kritériumának tekintették.

Amint hamarosan látni fogjuk, Lenin később, Hegelt és néhány más filozófust tanulmányozva, megtette azt a jelentős lépést, amelytől tovább lehet indulni.

Az empiriokriticizmussal folytatott vitájában Lenin fölvetett és megoldott még néhány problémát, amelyekkel érdemes foglalkozni. Habár az abszolút és relatív igazság kérdését például már Engels és Dietzgen is feldolgozta, Lenin szabatosabban állította föl a problémát. Bogdanov értelmezéseit bírálva így foglalja össze a kérdést: „1. Van-e objektív igazság, vagyis lehet-e az emberi képzeteknek olyan tartalma, amely nem függ a szubjektumtól, nem függ sem az embertől, sem az emberiségtől? 2. Ha igen, akkor kifejezhetik-e azt az objektív igazságot kifejező emberi képzetek egyszerre, teljes egészében, feltétlenül, abszolút módon, vagy pedig csak megközelítően, viszonylagosan? Ez a második kérdés az abszolút és a viszonylagos igazság viszonyának a kérdése.”⁶

Lenin ebben a kérdésben Engelst követve kihangsúlyozta az objektív, abszolút igazság megismerhetőségének történelmi feltételezhetőségét, de ugyanakkor ennek az igazságnak feltétlen létezését is, vagyis hogy a megismerés objektíven létező modellt tükröz.

Lenin tehát Hegellél, Marxszal és Engelsszel egyetemben elvetette, s ugyanakkor bizonyos mértékben el is fogadta a relativizmust. Elvetette, amennyiben csupán relativizmus maradt, amellyel bármilyen szofizmust igazolni lehet, s elfogadta — amennyiben magába foglalta az abszolút mozzanatát is. „A dialektika — mint már Hegel kifejtette — *magában foglalja* ugyan a relativizmust, a tagadást, a szkepticizmus mozzanatát, de nem *redukálható* a relativizmusra. Marx és Engels ma-

terialista dialektikája feltétlenül magában foglalja a relativizmust, de nem redukálódik erre, vagyis elismeri minden tudásunk viszonylagos voltát, de nem abban az értelemben, hogy tagadja az objektív igazságot, hanem abban az értelemben, hogy történelmileg feltételeseknek tartja az objektív igazsághoz közeledő ismereteink határait.”⁷

Jelentős még ebben a műben Lenin mélyreható elemzése, amelyet az akkori fizika válságáról s az ebből levont idealista következtetésekről ad. A századelő új felfogásai az atom struktúrájáról és a fény jellegéről felborította a több mint két évszázadon át szuverénul uralkodó nézeteket. Az ilyen radikális fordulatok, mint ahogy Lenin megállapította, igen könnyen elvezetnek az egyik végtéletről a másikba. Az anyag fogalmát, melyet addig meglehetősen nem dialektikusan alkalmaztak, most új fogalmakkal próbálták felcserélni. Az energiát, a villamosságot stb. anyagiságtól megfosztott új szubsztanciáknak tekintették. Mindezekkel az antimaterialista törekvésekkel szemben Lenin végsőkéig dialektikus és materialista megoldást kínált fel: „Az anyag eltűnik — ez azt jelenti, hogy eltűnik az a határ, ameddig az anyag megismerésében ez ideig eljutottunk, hogy tudásunk mélyebbre hatol; eltűnnek az anyagnak olyan tulajdonságai, amelyek korábban abszolútaknak, változatlanoknak, eredendőknek látszottak (áthatolhatatlanság, tehetetlenség, tömeg stb.), s amelyekről most kiderül, hogy viszonylagosak, hogy csak az anyag bizonyos állapotainak a jellemzői. Mert az anyag *egyetlen* tulajdonsága’, melynek elismerésével függ össze a filozófiai materializmus, az a tulajdonság, hogy *objektív valóság*, hogy tudatunkon kívül létezik.”⁸

Leninnek ezek az álláspontjai tovább precizírozzák az Engelsnél és Dietzgnél már meglehetősen dialektikus tolmácsolásokat. Egyszer s mindenkorra túllép a „szubsztancia”, a „változatlan lényeg” stb. mechanikus és metafizikus felfogásán, amely a nem dialektikus materializmus és az idealizmus majd minden válfaját jellemzi. „Holmi változatlan elemeknek, a dolgok változatlan lényegének’ stb. elismerése nem materializmus, hanem *metafizikus*, vagy *antidialektikus materializmus*.”⁹ „A dolgok ‘lényege’ vagy a ‘szubsztancia’ *szintén* viszonylagos; csak azt fejezi ki, hogy az ember egyre mélyebben ismeri meg a tárgyakat, — tegnap még csak az atomig hatolt a megismerés, ma pedig már az elektronig és az éterig hatol, s a dialektikus materializmus hangsúlyozza, hogy a fejlődő emberi tudománynak mindezek a *mérföldkövei* a természet megismerése útján időleges, viszonylagos, megközelítő jellegűek. Az elektron éppoly *kimeríthetetlen*, mint az atom, a természet végtelen, de *létezése* is végtelen, és éppen az emberi tudattól és érzékeléstől független létezésének ez az egyedül kategorikus, egyedül feltétlen elismerése különbözteti meg a dialektikus materializmust a relativista agnoszticizmustól és az idealizmustól.”¹⁰

Éppen az, ami annyi zavart keltett és kelt a tudósok körében — a tudományos igazságok viszonylagos voltának a tudata, voltaképpen a marxista világmagyarázat és megismerés helyességének legerősebb bizonyítéka. Leninnek teljesen igaza volt, amikor hangsúlyozta, hogy az új fizika elsősorban azért siklott idealizmusba, mert a fizikusok nem ismerték a dialektikát, mert a régi materializmus metafizikus té-

teleit tekintették a materializmus általános tételeinek, mert nem tudták, hogy „a dialektikus materializmus hangsúlyozza, hogy minden tudományos tétel, mely az anyag szerkezetéről és tulajdonságairól szól, csak megközelítő, viszonylagos jellegű, hogy a természetben nincsenek abszolút határvonalak, hogy a mozgásban levő anyag egyik állapotból a másik állapotba megy át, mely a mi szempontunkból látszólag kibékihathetetlen ellentétben van az előzővel stb.”¹¹

Lenin ragyogó szintézisét adta a természettudományok akkori állapotának s annak a válságnak, amelyet a régi koncepciók összeomlása s az agnoszticizmusba, idealizmusba stb. menekülés idézett elő. Különösen Rey és Duhem írásai alapján, felismerve e folyamat másik gyökerét — a matematika mind nagyobb szerepét a fizikában —, kimutatta, hogy a dialektika ismerete híján képtelenek voltak helyes megfogalmazást adni a relativitás problémájának, és ez szükségszerűen idealizmusba vezette őket.

Általában véve jellemző, hogy ebben az időszakban, a II. Internacionálé korában a polgári tudomány igen hézagosan ismerte a marxizmust. A gyakori gazdasági és szociológiai viták is bebizonyították, hogy még a marxizmus polgári kritikussai — pl. Brentano, Barth, Stainmiller, Tugan-Baranovszki, Sombart, Böhm-Bawerk, Masaryk — sem fogták fel, sőt a maguk polgári látóköréből fel sem foghatták, Marx gazdasági tanításainak lényegét. A materialista történelemfelfogás síkján a legtöbb bíráló Marx és Engels koncepcióit egyszerűen egyfajta mechanikus ökonomizmusra, a fölépítmények az alaptól való egyoldalú függőségére vezették le, és azután hatásosan megdöntötték”.

A marxisták könnyűszerrel ki tudták mutatni e vállalkozások alaptalanságát. Valamennyi jelentősebb marxista sikeres vitákat folytatott a felsorolt személyiségekkel.

Am ami a marxizmus filozófiai problémakörét illeti, szinte kategorikusan állíthatjuk, hogy az teljesen ismeretlen volt. Ha már az akkori szociáldemokrácia soraiban sem nyilvánult meg a marxista filozófia iránt valami különösebb érdeklődés, sőt ezt a filozófiát vagy egyfajta természettudományos materializmussá vagy az idealizmus valamelyik áramlatává degradálták, akkor nem csoda, hogy a hivatalos polgári filozófia képviselői alig tudtak róla, még kevésbé a természettudományok művelői.

Ebből a helyzetből eredendően következett, hogy egyes teoretikusok (Rey, Duhem) a legújabb tudományos, pl. fizikai eredmények magyarázata közben nyitott ajtókat döngettek, amit Lenin is kimutatott. Másfelől, nem ismervén a dialektikát, minden nehézség és látszólagos ellentmondás a relativizmuson át idealizmusba sodorta őket.

Lenin műve végén összefoglalta kutatásainak eredményeit, és még egyszer rámutatott az empiriokriticizmus reakciós jellegére a gnoszológiai kérdések egész vonalán, valamint szoros kapcsolatára az egyik legreakciósebb idealista iskola, az ún. immanensek (Schubert—Soldern, Leclair, Schuppe) tanaival. Végül is levonta a következtetést, hogy „a legújabb filozófia is éppoly pártos, mint azelőtt, s a filozófiai

irányok ellentéteiben végső vonalon az osztályellentétek nyilvánulnak meg".¹²

Leninnek ezt a művét, az egyetlen nagyobb terjedelmű filozófiai írást, mely életében megjelent, ugyanazzal a módszerrel kell vizsgálni és megítélni, amelyet maga Lenin használt — az akkori helyzet s a marxista filozófia előtt álló feladatok összefüggésében. Márpedig az első és alapvető feladat éppúgy, mint tíz-egynéhány évvel előbb, a neokanti revizionizmus elleni harcban, az volt, hogy kimutassa a marxizmus machista interpretációjának alogikusitását és az ehhez fűződő idealista tendenciákat a természettudományokban. E mű jelentőségét éppen abban kell látnunk, hogy Lenin a kitérőt feladatot teljes alapos-sággal elvégezte, és megerősítette a marxista filozófiai eszme helyes-ségébe vetett hitet az orosz munkásmozgalomban, amivel egyúttal hozzájárult további előmeneteléhez. A fentebb említett fenntartások semmiképpen sem csökkentik e mű jelentőségét, s csak azokat érintik, akik, a gondolkodás legkényelmesebb módját választva, folytonosan ismételtetik a benne foglalt nézeteket, nem követve Lenin példáját, amely szerint a forradalmi dialektikus gondolatot állandóan alkalmazni kell saját eredményeinkre is.

Ezt a lenini példamutatást pedig megtaláljuk azokban a rend-kívüli filozófiai füzetekben, széljegyzetekben, vázlatokban és megjegy-zésekben, melyeket Lenin a múlt nagy dialektikusainak, különösen Hegelnek, tanulmányozása közben jegyzett fel. Lenin már ifjúkorában felismerte, hogy a materialista dialektika a marxizmus lényege. 1905 után, amikor az orosz marxisták körében ingadozás lépett fel, és olyan törekvések is voltak, hogy a dialektikus materializmust empiriokriti-cizmussal, tehát egyfajta idealizmussal cseréljék fel, Lenin szükséges-nek tartotta, hogy elsősorban a marxista filozófia materialista oldal-ának védelmére keljen.

Ámde Lenin nem feledkezett el a másik oldalról sem. A nemzetközi összeütközések újabb történelmi fordulópontján, a döntő forradalmi ütközetek előkészületei közben, amikor elengedhetetlen szükség mu-latkozott a materialista dialektika mesteri kezelésére, Lenin ismét kivételes figyelmet szentelt a kérdés e részének. 1914 és 1916 között tüzetesen tanulmányozza Hegel műveit, különösen a *Logikát* és *A filo-zófia történetét*, Hérakleitoszt, Arisztotelészt, Leibnizet stb. forgatja, tehát mindazokat a filozófusokat, akiknél Marx és Engels előtt a leg-több dialektikai problémát találhatja.

Mindezeket a filozófiai széljegyzeteket később a *Filozófiai füzetek* külön kötetében gyűjtötték össze. Ez tehát nem egy összefüggő, rend-szerezett mű, hanem mindazoknak a szétszórt gondolatoknak, szél-jegyzeteknek, töredékeknek és vázlatoknak a gyűjteménye, amelyeket Lenin jegyzetfüzetében hátrahagyott. De mindezeknek a feljegyzé-seknek, különösen az 1914—1916 közöttieknek, központi problémájuk a dialektika.

Engels óta egyetlen marxista sem hatolt mélyebbre ebben az alap-vető problémában. Még Plehanov, a korabeli marxista gondolkodás egyik legkiválóbb képviselője sem mélyedt el ezekben a problémákban,

inkább a marxista szociológia s a különböző művelődéstörténeti kérdések és jelenségek területén maradt.

Lenin, különösen a dialektikáról szóló vázlatában, annál erélyesebben hangsúlyozza a marxista dialektika logikai feldolgozásának szükségét, ahelyett, hogy csak kiragadott példakkal illusztrálnának egy-egy adott lételt.¹³

Különösen a gnoszeológia és a logika kérdései foglalkoztatták. Egyik jegyzetében megemlíti, hogy a marxista gnoszeológia és dialektika megírásához figyelembe kellene venni: a külön tudományok történetét, az állatok elméleti fejlődésének történetét, a nyelvek történetét, az érzékszervek fiziológiáját és pszichológiáját.

És mi volt mindebben lényeges Lenin számára; hogyan közelítette meg ezeket a kérdéseket? Minden tárgy, minden jelenség a természetben és a társadalomban a dialektikus természeti egész része. Tehát az objektív valóság minden egyes példáján kimutathatjuk a dialektika minden oldalát és mozzanatát.

Mínt hogy az emberi gondolkodás is az anyagi valóság létezésének csupán egyik (noha legmagasabb) formája, magában véve is dialektikusnak kell lennie. Egyfelől tehát meg kell vizsgálni a gondolkodás dialektikus fejlődését a prelogikus fokozatoktól maig; másfelől pedig oly módon kell megvizsgálni formáit és törvényeit, hogy azokat kapcsolatba hozhassuk a valóság formáival és törvényeivel, mert a gondolkodás nemcsak része ennek a valóságnak, hanem tükrözője is.

Hegel mélyenszántó logikai elemzéseit követve, Lenin rámutat, hogy az ítéletben megmutatkozik az általános és a különös, az egyes és az általános, a szükségszerű és a véletlen stb. egysége. Az ítélet mint gondolkodásunk formája, mondja Lenin, nem magában lévő valami, hanem olyan gondolkodásforma, amely magában véve dialektikus is. Mégpedig azért, mert a dialektikus valóságot tükrözi. Így tehát az egyes és általános ellentétének egysége az ítéletben (pl.: ez a rózsza növény) egy reális objektív tartalom képmása, az egyes és az általános ellentétének olyan reális egységét tükrözi, amely magát az objektív valóságot alkotja.

A *Filozófiai füzetek*ben található ismert vázlatában (A dialektika kérdéséhez) Lenin így gondolkodik: „Kezdjük a legegyszerűbbel, a legszokottabbal, a legtömegesebbel stb., bármilyen mondattal: A falevél zöld; Iván ember; Zsucska kutya stb. Már itt (mint Hegel zseniálisan megjegyezte) dialektika van: az egyes — általános... Tehát az ellentétek (az egyes az általános ellentéte) azonosak: az egyes csakis olyan összefüggésben létezik, mely az általánoshoz vezet. Az általános csak az egyesben, az egyes által létezik. Minden egyes (így vagy amúgy) általános. Minden általános az egyesnek (részecskéje vagy oldala vagy lényege). Minden általános csak megközelítőleg fogja át az összes egyes tárgyakat. Minden egyes nem teljesen lép be az általánosba és így tovább, és így tovább. Minden egyesest ezernyi átmenet kapcsol egybe másnemű egyesekkel (dolgokkal, jelenségekkel, folyamatokkal). És így tovább. Már itt megvannak a *szükségszerűségnek*, a természet objektív összefüggésének stb. elemei, csírái, fogalmai. Már itt megvan az esetleges és a szükségszerű, a jelenség és a lényeg, mert ha azt

mondjuk: Iván ember, Zsucska kutya, ez falevél stb., akkor *figyelmén kívül hagyunk* több ismérvet, mint ESETLEGEST, különválasztjuk a lényegest a megjelenőtől, és szembeállítjuk az egyiket a másikkal. Ily módon *bármely* mondatban, mint a 'sejtben', fel lehet (és fel is kell) tární a dialektika *összes* elemeinek csíráit, ily módon kimutatva, hogy a dialektika az egész emberi megismerésnek általában sajátja."¹⁴

Ez csak egy példa arra, hogy Lenint mennyire foglalkoztatta az emberi gondolkodás dialektikus-materialista kutatása. Mindezekben az igyekezeteiben világosan kimutatta, hogy a gondolkodás kutatását nem lehet elválasztani a materialista dialektikától, hanem hogy a logikai, gnoszeológiai problémák voltaképpen és lényegükben a dialektika problémái.¹⁵

Lenin gondolatai és következtetései nagyjából azonosak az Engels természetdialektikájában adott válaszokkal, csak hogy Lenin sok kérdésben messzebbre megy el. Az imént idézett részletből világosan kitetszik, hogy Lenin nem választotta szét a logikai problémákat formális logikai és dialektikus problémákra, hanem az egész logikát par excellence dialektikusnak értelmezte. Ha a gondolkodás a valóság megnyilvánulási formája, akkor magában véve is éppannyira dialektikus, mert a valóság része, és mert a dialektikus valóságot tükrözi. „A jelenség, a valóság valamennyi oldalának *összessége* és ezek (kölcsonös) *viszonyai* — ebből tevődik össze az igazság. A fogalmi viszonyok (= átmenetek = ellentmondások) = a logika fő tartalma, *emellett* a fogalmak (és viszonyaik, átmeneteik, ellentmondásaik) úgy szerepelnek, mint az objektív világ visszatükröződései. A *dolgok* dialektikája hozza létre az *eszmék* dialektikáját, nem pedig fordítva.”¹⁶ Így az idézett A dialektika kérdéséhez című vázlatában is igen szemléletesen mutatta ki, hogy az egyszerű ítélet milyen komplex dialektikával tükrözi a valóság dialektikáját. Minden egyes és különös az ítéletben valamiben közös a többi eggyessel, ami egyúttal lehetővé teszi átváltását a különösbe, az általánosba, azonosítását olyan premisszákkal, amelyek nemcsak reá jellemzők, hanem a többi egyesre is. Minden ítélet tehát nemcsak azonosságot mutat fel, hanem különbséget, ellentétet, átmenetet is. Így szó sincs többé formai elvontságról, hanem a legkényylegesebb dialektikáról.

Mindezekben a töredékekben Lenin, a materialista éppen azon inszisztál, amit a marxizmus elhanyagolt — a dialektikán. Ezt bizonyítja az a törekvés is, hogy megkülönböztesse a közönséges, vulgáris materializmust a dialektikustól, hogy dialektikusan vizsgálja ismereteinket, fogalmainkat, kategóriáinkat stb. Aki pedig így fogja fel a megismerés kérdését, az nem maradhat meg a tükrözés mechanikus értelmezésénél. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban Lenin sok jelentős megjegyzést és gondolatot hagyott hátra. „A dialektika — írta A dialektika kérdéséhez-ben — mint *eleven*, minden oldalú megismerés (az oldalak számának örökös növekedése mellett), a valósághoz vezető minden útnak, a valóság minden megközelítésének számtalan árnyalatával (olyan filozófiai rendszerrel, amely minden egyes árnyalatból egészbe szökken) — minden mérhetetlenül gazdag tartalom ez a 'metafizikai' materializmus-hoz képest, melynek az a legfőbb *baja*, hogy a dialektikát nem

tudja a Bildertheorie-ra, a megismerés folyamatára és fejlődésére alkalmazni.”¹⁷

Lenin több helyütt is hangsúlyozza a tükrözésnek és a megismerésnek ezt a dialektikus felfogását. „A természetnek az emberi gondolatban való *tükröződését* nem ‚holtan‘, nem ‚absztraktnan‘, *nem mozgás nélkül*, nem ELLENTMONDÁSOK NÉLKÜL, hanem az ellentmondások mozgása, keletkezése és megoldása örök *folyamatában* kell felfogni.”¹⁸

Leninnek ezeket a nézeteit megtaláljuk a *Filozófiai füzetek* sok oldalán, s mindenütt azt a figyelmeztetést és igyekezetet fejezik ki, hogy a megismerést minél elasztikusabban, dinamikusabban, dialektikusabban értelmezzük. „Amikor az (emberi) elme az egyes dologhoz nyúl, másolatot (= fogalmat) készít róla, ez *nem* egyszerű, nem közvetlen, nem tükrőszerűen holt, hanem bonyolult, kettéhasadt, cikcakszerű aktus, amely *magában foglalja* azt a lehetőséget, hogy a képzelet messze repül az élettől; sőt mi több, magában foglalja azt a lehetőséget, hogy az absztrakt fogalom, az eszme *képzeletté* (végeredményben = istenné) *alakul át* (mégpedig úgy, hogy az ember észre sem veszi, nem ébred az átalakulás tudatára). Mert a legegyszerűbb általánosításban is, a legelemibb általános eszmében (az ‚asztal‘ általában) *van* bizonyos adag *képzelet*.”¹⁹

Ezen a vonalon Lenin eljutott a konkrét és absztrakt általános igen lényeges megkülönböztetéséhez, azaz megkülönböztette a valóságban adott általánost a fogalmaktól, kategóriáktól, — ennek a konkrét általánosnak a megismerésétől. Míg egyfelől a fogalmat az ítéletek szilárd „csomójának”, a kategóriákat pedig „a jelenségek hálója csomópontjainak” fogta fel,²⁰ másfelől kihangsúlyozta, hogy minden megismerésünk „mindig durvítás, mindig megmerevítés — és ez nemcsak a gondolatra áll, hanem az érzetre is, és nemcsak a mozgás, hanem *minden* fogalom ábrázolásánál is így van”.²¹ Éppen ezért a gondolkodás szükségképpen absztrakt, hiányos, szubjektív, úgyhogy csak „az általános fogalmak, törvények stb. végtelen összege adja teljesen a konkrétot”.²² Továbbá, Hegelnek igazat adva, leszögezte, hogy a gondolkodás azzal, hogy a konkrétból kiindulva az absztrakthoz emelkedik, nem távolodik el az igazságtól, hanem — ha helyes — közeledik hozzá. Épp ebben van az absztrakció ereje is, mert minden tudományos absztrakció mélyebben, hívebben és teljesebben tükrözi vissza a természetet, mint a közönséges perceptív megismerés, mert a lényeges alapvető mozzanatokot öleli fel.²³

Lenin még egy jelentős megfigyelése, amelyben szintén túlhaladja saját korábbi nézeteit, s amelyben olyan mozzanatokat vesz észre, amiket előtte nem láttak, a praxis kérdése. Így pl. a gondolkodás építése, alakítása, meghatározott elvek, törvények, axiómák megteremtése során a praxisban látja azt az alapot, amelyre gondolkodásunk koherensen épülhet. „Amikor Hegel arra törekszik — magyarázza Lenin Hegelnek egy meglehetősen, zavaros gondolatát —, sőt olykor erőlködik és kínlódik, hogy az ember célirányos tevékenységét a logika kategóriáiba sorolja, mondván: az emberi tevékenység nem egyéb, mint ‚következtetés‘ (Schluss), hogy a szubjektum (az ember) nem egyéb, mint a ‚következtetés‘ logikai ‚alakzatának‘ valamelyik ‚tagja‘ stb. — EZ

NEMCSAK ERŐSZAKOLT TULZÁS, NEMCSAK JÁTÉK. ENNEK IGEN MÉLY, TISZTÁN MATERIALISTA TARTALMA VAN. Meg kell fordítani a dolgot: az ember gyakorlati tevékenységének milliárd és milliárd esetben kellett az emberi tudatot a különböző logikai alakzatok ismétlésére készítenie, hogy ezeknek axiómajelentőségük lehessen. Ezt Notabene.”²⁴

Lenin itt közvetlenül rámutatott az empirizmus és a racionalizmus közötti történelmi vita megoldására, bebizonyítván, hogy az igazság az egyik oldalon sem áll. Az empiristák és a racionalisták egyaránt teljesen figyelmen kívül hagyták a praxis mozzanatát, és ezért szükségképpen vagy egyoldalú aposteriorizmusba vagy apriorizmusba estek.

Lenin a forradalom után is visszatért egy ízben erre a fontos problémára (a szakszervezetekkel kapcsolatban Trockijjal és Buharinnal folytatott vitájában). Egy egyszerű tárgyat — a „poharat” veszi például, s előbb kimutatja, hogy minden tárgy sok minőségű és egyetlen definíció sem ölelheti fel valamennyi oldalát és viszonylatát, továbbá, hogy magának a praxisnak kell eldöntenie, hogy az adott pillanatban melyik mozzanatot öleljük fel, melyiket nem, majd így folytatja: „A formális logika — s az iskolában erre szorítkoznak (és az alsóbb osztályokban — bizonyos korrektúrákkal — erre is kell szorítkoznok) — formális meghatározásokból indul ki, és az vezeti, ami a legmegszokottabb vagy a leggyakrabban szembeötlő, és erre szorítkozik. Ha emellett két vagy több különböző meghatározásból indulunk ki és ezeket teljesen esetleges módon egyesítjük (üveghenger is, ivásra szolgáló eszköz is), akkor eklektikus meghatározást kapunk, amely a tárgy különböző oldalaira és csakis a tárgy különböző oldalaira utal.

A dialektikus logika azt követeli, hogy továbbmenjünk. Ahhoz, hogy valóban ismerjük a tárgyat, először is meg kell ragadni, tanulmányozni kell minden oldalát, minden kapcsolatát és „közvetítését”. Sohasem fogjuk ezt teljesen elérni, de a sokoldalúság követelménye megóv bennünket a hibáktól és a megmerevedéstől. Másodszor, a dialektikus logika azt követeli, hogy a tárgyak fejlődésében, „önmozgásában” (mint olykor Hegel mondja), változásában szemléljük. A pohárral kapcsolatban ez nem mindjárt világos, de a pohár sem marad változatlan, különösképpen változik a pohár rendeltetése, használata, *kapcsolata* a környező világgal. Harmadszor, a tárgy teljes „meghatározásában” része kell hogy legyen az egész emberi gyakorlatnak, mind az igazság ismérveként, mind pedig olyan tényezőként, amely gyakorlati meghatározója a tárgy kapcsolatának azzal, amire az embernek szüksége van. Negyedszer, a dialektikus logika azt tanítja, hogy „absztrakt igazság nincs, az igazság mindig konkrét”, amint Hegel nyomán a megboldogult Plehanov szerette mondani.”²⁵

Lenin tehát ebből az időből származó jegyzeteiben sokkal mélyebben fogta fel a marxizmus lényeges filozófiai problémáit, mint e korszak többi marxistája, és ebben a vonatkozásban is teljesen átlépett a II. Internacionálé horizontján. Ezekben a széljegyzeteiben messze előrehaladt (különösen a tükrözés és a praxis problémáját illetően) a materializmusról és empiriokriticizmusról szóló művéhez képest is.

Ha előbbi munkája a helyzet és az abban a helyzetben választott és megoldott téma miatt volt jelentős, a *Filozófiai füzetek* filozófiai szempontból jelentősebbek, mert utat mutatnak a filozófiai problémákör egyik legfontosabb részének további marxista kutatására és elmélyítésére.

Acs Károly fordítása

JEGYZETEK

¹ Predrag Vranicki: A marxizmus története című könyvéből.

² V. I. Lenin, *Materializmus i empiriokriticizmus*, Szocsinenija, 14. kötet, 34. old. Ezt a tételt a „tükrözésről”, mint az anyag tulajdonságáról kihangsúlyozza még pl. a 81. oldalon is, ahol ezt mondja: „Logikus, ha feltételezik, hogy minden anyagnak lényegében az érzékeléshez hasonló tulajdonsága van: a vizsztatükrözés tulajdonsága.” (Uo. 81. old.)

³ V. I. Lenin, uo. 43—44. old.

⁴ Minden filozófiának, amely elismeri az emberi tudattól függetlenül létező, saját törvényeivel és formáival rendelkező valóságot, szükségképpen el kell fogadnia a visszatükrözés elméletének valamelyik változatát. Lenin ezt Engelsszel és Plehanovval egybehangzóan így fogalmazta meg: „Érzeteink, tudatunk csak képe a külső világnak, és magától értetődik, hogy a tükörkép nem létezhet anélkül, amit tükröz, az utóbbi azonban függetlenül létezik attól, ami visszatükrözi. A materializmus az emberiség naiv meggyőződését tudatosan fogadja el ismeretelmélete alapjául.” (Uo. 57—58. old.) Vagy másutt: „A társadalmi tudat a társadalmi létet tükrözi, — ez Marx tanítása. A tükrözés lehet megközelítően hű másolata annak, amit tükröz, de itt azonosságról beszélni képtelenség. A tudat általában a létet tükrözi, — ez minden materializmus közös tétele. Lehetetlen nem látni, hogy ez a tétel közvetlen és elválaszthatatlan összefüggésben van a történelmi materializmusnak azzal a tételével, hogy a társadalmi tudat a társadalmi létet tükrözi.” (Uo. 309. old.)

⁵ V. I. Lenin, uo. 130. old.

⁶ V. I. Lenin, uo. 110. old.

⁷ V. I. Lenin, uo. 124. old.

⁸ V. I. Lenin, uo. 247. old.

⁹ V. I. Lenin, uo. 248. old.

¹⁰ V. I. Lenin, uo. 249. old.

¹¹ V. I. Lenin, uo. 248. old.

¹² Ez a következtetés, bár alapjában véve pontos, bizonyos értelemben egyoldalú is, különös tekintettel az idealizmus történelmi szerepére, s Lenin, mint látni fogjuk, ezt később korrigálta. „A legújabb filozófia éppoly pártos, mint a kétezer évvel ezelőtti. A két harcoló párt a dolog lényegét tekintve — melyet tudálékos, szemfényvesztő új elnevezésekkel vagy higvelejű pártonkívüliséggel lepleznek — a materializmus és az idealizmus. Az utóbbi csak kifinomult, fortélyosabb formája a fideizmusnak, mely állig fel van fegyverezve, hatalmas szervezetekkel rendelkezik, és ma is szívós kitartással hat a tömegekre, a filozófiai gondolat legcsekélyebb ingadozásait is kiaknázva.” (Uo. 343. old.) Leninnek ezeket az álláspontjait később, a sztálinizmus korszakában, abszolutizálták, és teljesen mechanikusan az egész filozófiai gondolkodás fejlődésének magyarázatára próbálták felhasználni, maga Lenin viszont a Filozófiai

füzetekben már másként tekintett erre a kérdésre. „A filozófiai idealizmus csak badarság a durva, egyszerű, metafizikai materializmus szempontjából. Ezzel szemben a dialektikus materializmus szempontjából a filozófiai idealizmus a megismerés egyik vonásának, oldalának, síkjának abszolútummá váló egyoldalú, túlzott, szertelen (überschwengliches — Dietzgen) továbbfejlesztése (duzzasztása, nagyítása), **elszakítva** az anyagtól, a természettől, istenítve. Az idealizmus papi maszlag. Helyes. De a filozófiai idealizmus („helyesebben” és „ezenkívül”) olyan út, mely a végtelenül bonyolult (dialektikus) emberi megismerés **EGYIK ÁRNYALATÁN ÁT VISZ** a papi butításhoz.” (Filozofszkie tetradí, Szocsinenija, 38. kötet, 360—361. old.) Ugyanígy a Hegel „Előadások a filozófia történetéről” című könyvének konspektusában: „Az okos idealizmus közelebb áll az okos materializmushoz, mint a buta materializmus. Okos idealizmus — értsd dialektikus; buta materializmus — értsd metafizikus, tejtelen, holt, durva, mozdulatlan.” (Uo. 271. old.) Ez pedig már jelentős méretekben korrigálja korábbi nézeteit, és tagadja egyes követőinek későbbi merev bozzaállását ehhez a kérdéshez.

¹³ Hangsúlyozni kell, hogy Lenin igazi, eredeti és valóban alkotó filozófiai örökségét éppen ezek a vázlatok és széljegyzetek tartalmazzák. Ezt a gondolatokkal, utalásokkal teli anyagot a marxizmus mindmáig nem merítette ki, és nem dolgozta fel kellőképpen.

Igy például az ellentétek egységének dialektikus törvényével kapcsolatban Lenin magát Engelst is bírálattal illeti: „Az egységes kettéhasadása és ellentmondó részeinek a megismerése (lásd a Hérakleitoszról szóló Philón-idézet Lassalle Hérakleitosza III. részének [a megismerés] elején) — ez a dialektika **veleje** (egyik ,lényege’, egyik legfőbb, ha ugyan nem a legfőbb sajátossága vagy vonása). Éppen így fogalmazza meg a kérdést Hegel is (Arisztoteleész ,Metafiziká’-jában állandóan ekörül **vergődik** és harcol Hérakleitosz, illetőleg a hérakleitoszi eszmék ellen). Azt, hogy helyes-e a dialektika tartalmának ez az oldala, a tudomány történetével kell ellenőrizni. A dialektikának erre az oldalára rendszerint nem fordítanak elég figyelmet (pl. Plehanov): az ellentétek azonosságát nem a **megismerés törvényének** (és az objektív világ törvényének), hanem **példák** összegének tekintik (például az árpaszem’, például az öskommunizmus’. Ezt teszi Engels is. De csak ,a közérthetőség kedvéért’...)” (Uo. 357. old.)

¹⁴ V. I. Lenin, uo. 359. old.

¹⁵ Ezért e bekezdés végén Lenin figyelmeztetően megjegyzi: „Éppen a dialektika (Hegel és) a marxizmus ismeretelmélete: a dolognak ez az ,oldala’ (nem is a dolog ,oldala’, hanem a dolog **veleje**) az, amire Plehanov — más marxistákról nem is szólva — nem fordított figyelmet.” (Uo. 360. old.)

¹⁶ V. I. Lenin, uo. 188. old.

¹⁷ V. I. Lenin, uo. 360. old. Ugyanebben az írásában hangsúlyozza: „Az emberi megismerés nem egyenes vonal (illetőleg nem halad egyenes vonalban), hanem egy körsorhoz, spirálishoz vég nélkül közeledő görbe vonal. Ennek a görbe vonalnak bármely kiragadott része, töredéke, darabkaja átváltoztatható (egyoldalúan átváltoztatható) önálló, egész, egyenes vonallá, amely azután (ha a fáktól nem látják az erdőt) mocsárba, a papi butítás posványába visz (ahol az uralkodó osztályok osztályérdeke **lerögzíti**). Egyenesvonalúság és egyoldalúság, merevség és megcsontosodás, szubjektívizmus és szubjektív vakság — ezek az idealizmus ismeretelméleti gyökerei. És a papi maszlagnak (= filozófiai idealizmusnak), természetesen, vannak **ismeretelméleti** gyökerei, van talaja; a papi maszlag **meddő virág**, ez kétségtelen, de olyan meddő virág, mely az eleven, termékeny, igaz, hatalmas, mindenható, objektív, abszolút emberi megismerés élő fáján nő.” (Uo. 361. old.)

Lenin tehát itt is korrigálta előbbi nézetét, s egyben kiváló tolmácsolását

adta az idealizmus „gnoszeológiai gyökerének”, mely szerint ez nem pusztán osztályideológia, hanem meghatározott ismeretelméleti eredmény is, habár egyoldalú, egyenes vonalú stb.

¹⁹ V. I. Lenin, uo. 186. old.

¹⁸ V. I. Lenin, uo. 370. old.

²⁰ „Az ember előtt ott van a természeti jelenségek **hálója**. Az ösztönember, a vadember nem emelkedik ki a természetből. A tudatos ember kiemelkedik, a kategóriák a kiemelkedésnek, vagyis a világ megismerésének lépcsőfokai, a háló csomópontja, amelyek segítik őt, hogy megismerje és hatalmába kerítse azt a hálót.” (Uo. 81. old.)

²¹ V. I. Lenin, uo. 255. old.

²² V. I. Lenin, uo. 275. old.

²³ V. I. Lenin, uo. 161. old.

²⁴ V. I. Lenin, uo. 181–182. old. Ezzel a tétellel kapcsolatban, amely szerint a praxis, a gyakorlat a megismerés folyamatának építőeleme, tehát teljes mértékben marxi értelemben van felfogva, meg kell jegyeznünk, hogy gyakran Leninnek egy másik tételét idézik helytelenül, a kérdés alapvető megfogalmazásaként: „Az eleven szemlélettől az absztrakt gondolkodáshoz és **ettől a gyakorlathoz** — ez az igazság megismerésének, az objektív realitás megismerésének dialektikus útja.” (Uo. 161. old.) Itt azonban a praxis mozzanata még nem nyerte el a kellő interpretációját, és még mindig az igazság egyfajta utólagos kritériuma, a megismerés kritériuma formájában szerepel. Ez a meghatározás tehát így pontosabb volna: a gyakorlattól és a közvetlenségtől az absztrakt gondolkodáshoz és újra a gyakorlathoz.

²⁵ V. I. Lenin, Szocsinenija, 32. kötet, 72. old.